

מזבח ועיר מקלט

פתיחה

במסגרת עיון בסוגיות רוצח ושמירת הנפש, תופס דין רוצח בשגגה מקום נכבד. פרשיית רוצח בשגגה בפרשת מסעי (במדבר לה) היא אחת הפרשיות ההלכתיות המפורטות ביותר בתורה, ונוספת עליה פרשייה בעלת אופי שונה בפרשת שופטים (דברים יט). בקריאה מקבילה של שתי הפרשיות ניתן להבחין בנקל כי דינו של הרוצח בשגגה הוא בעל אופי ייחודי, המצוי בתפר שבין השאיפה לעשות צדק ובמקרה הצורך להציל את הרוצח בשגגה, ובין נתינת המרחב לנטיה הטבעית של האדם לנקמה וגאולת דם.

בחרנו במאמר זה לנסות ולברר את יסוד דין עיר מקלט, מתוקף מה היא יכולה לשמור על הרוצח. במהלך לימודנו ניסינו להבין גם את מקומם של ערי הלויים והמזבח שגם להם יש כח דומה בקליטת הרוצח, ואת היחס שלהן לעיר המקלט הרגילה, וגילינו כי יותר משהשוואה זו מלמדת על דיני ערי הלויים והמזבח היא מלמדת על עיר המקלט עצמה.

ערי המקלט וערי הלויים

המשנה במסכת מכות (ב, ד) מונה שש ערי מקלט, שלוש מכל עבר של הירדן, שאליהן נס הרוצח בשגגה:

להיכן גולין לערי מקלט לשלש שבעבר הירדן ולשלש שבארץ כנען שנאמר (במדבר לה) את שלש הערים תתנו מעבר לירדן ואת שלש הערים תתנו בארץ כנען וגו' עד שלא נבחרו שלש שבארץ ישראל לא היו שלש שבעבר הירדן קולטות שנאמר (שם) שש ערי מקלט תהיינה עד שיהיו ששתן קולטות כאחד.

בניגוד למשנה, בבבלי אנו מוצאים שלא רק ששת ערי המקלט קלטו את הרוצח אלא גם ערי הלויים. הפער בין הנאמר במשנה לבין הנחתה של הגמרא מוביל את הגמרא להקשות על המשנה ולחלק בין ששת ערי המקלט לערי הלויים (י, א):

מזבח ועיר מקלט

ותו ליכא? והא כתיב: ועליהם תתנו ארבעים ושתיים עיר!

אמר אביי: הללו קולטות בין לדעת בין שלא לדעת, הללו לדעת קולטות, שלא לדעת אינן קולטות.

במכילתא דרבי ישמעאל (פרשתא הנזיקין ד) מזכיר המדרש שערי הלויים קולטות, ומכך לומדים שבמדבר מחנה הלויים היה קולט:

ושמתי לך מקום. אבל לא שמענו להיכן, הרי אתה דן, נאמר מנוס לשעה, ונאמר מנוס לדורות, מה מנוס האמור לדורות, ערי הלויים קולטות, אף מנוס האמור לשעה, מחנות הלויים קולטות.

גם במכילתא לא נאמר שערי הלויים הקולטות הן ארבעים ושתיים הערים, וניתן להבין שמדובר בששת ערי המקלט. יתרה מזאת, אם אנו מוצאים מגמה כלשהי במדרשים, ניתן להצביע דווקא על מגמה של צמצום. במדרש תנאים (יט, ז) שוללים הקמת ערים נוספות על ששת הערים:

על כן אנכי מצוך לאמר שלש ערים תבנה לך, למה נאמר והלא כבר נאמר שלש ערים תבדיל לך, ומה ת"ל על כן אנכי מצוך לאמר שלש ערים כו'?

מניין אתה אומר שאם רבו ישראל שומע אני יוסיפו עליהן עוד ערי מקלט, ת"ל על כן אנכי מצוך כו'.

בירושלמי (מכות ב, ד) לא נאמר כלל שארבעים ושתיים ערי הלויים היו קולטות, כאשר מדברי רבי יוחנן ניתן אפילו לשמוע את ההפך. רבי יוחנן שולל את הדעה שמזבח יכול לקלוט, ומדבריו נשמע שששת ערי המקלט בלבד קולטות:

ואני אומר לא מזבח קולט ולא גגו קולט ולא של שילו קולט ולא של בית העולמים קולט אין לך קולט אלא שש ערי מקלט בלבד.

כפי שנראה בהמשך, יתכן שיש קשר בין דעתו של רבי יוחנן לגבי המזבח ובין אפשרות הקליטה של ערי הלויים, ומחלוקת רב ורבי יוחנן בכאן היא גם מחלוקת התלמודים.

הבדלים להלכה בין ערי הלויים לערי המקלט

כאמור, בבלי ישנה הרחבה של מערכת ערי מקלט על ידי ערי הלויים. אך גם לשיטה זו יש לבחון מהו היחס בין ששת ערי המקלט המרכזיים לערי הלויים, שהרי ערי המקלט נפרסו בצורה שיטתית והגיונית, ולעומתן החלוקה של ערי הלויים לא קשורה לפריסה הגיאוגרפית שהרי רובן ממוקמות ב'גושים' בעבר הירדן המערבי.

כנראה שגם לדעת אביי המערכת של ערי הלויים אמנם יכולה לקלוט, אך היא מערכת שונה מאשר ששת ערי המקלט. מצביעים על כך הדינים המיוחדים לערי הלויים. כפי שראינו, אביי פוסק שערי הלויים אינן קולטות מאליהן, אלא צריך להקלט בהן 'לדעת'. נקודה שנייה שאנו מוצאים בה שוני היא דין העלאת השכר על ידי הרוצחים לאנשי המקום. המשנה (מכות ב, ח) מביאה מחלוקת בנושא זה:

מעלים היו שכר ללוים, דברי רבי יהודה: רבי מאיר אומר: לא היו מעלים להן שכר.

הגמרא (יג, א) דנה במחלוקתם:

אמר רב כהנא: מחלוקת - בשש, דמר סבר: לכם - לקליטה, ומר סבר: לכם - לכל צרכיכם, אבל בארבעים ושנים - דברי הכל היו מעלין להם שכר. א"ל רבא: הא ודאי לכם - לכל צרכיכם משמע! אלא אמר רבא: מחלוקת - בארבעים ושנים, דמר סבר: ועליהם תתנו - כי הנך לקליטה, ומר סבר: ועליהם תתנו - כי הנך, מה הנך לכל צרכיכם, אף הני נמי לכל צרכיכם, אבל בשש - דברי הכל לא היו מעלים להן שכר.

מי הוא שמעלה את השכר? רש"י סובר שבני העיר היו אחראים להעלות שכר לבעלי הבתים בהם דרו הרוצחים:

מעלים היו - הערים שכר ללוים שרוצחים שוכרים מהם את בתי הדירה.

תוס' סוברים שהרוצחים עצמם מעלים את השכר:

מעלים היו שכר ללוים - פי' רוצחים הבאים ודרים שם צריכין להעלות מס וארנונא ללוים דלא תימא גזירת המלך על הלוים לעכב אותם בעירן.

הרמב"ם (רוצח ח, י) סבר אף הוא שמדובר בתשלום שמעלים הרוצחים עצמם, אך לא במיסים מדובר אלא בשכר דירה.

מזבח ועיר מקלט

לפי שני הפירושים ברור שישנה נטייה לומר שבערי הלויים יש יותר מקום לחייב תשלום על שהיית הרוצח בהם. בעיר מקלט הוא תושב טבעי, או בניסוח אחר יש לו חסות ציבורית - 'גזרת מלך'.

מה פשר ההבדלים בין ערי המקלט לערי הלויים בשתי הנקודות הללו - הקליטה לדעת והעלאת השכר?

הרש"ר הירש בפירושו לספר במדבר (לה, ו) עומד על האופי השונה של שני סוגי הערים:

ואת הערים וגו' את שש - ערי המקלט וגו'. החזרה על תיבת המושא רומזת, כנראה, ששש הערים שנועדו תחילה להיות ערי מקלט (פסוק יג) תימסרנה יחד עם זה ללויים. אולם ייעודן הראשון הוא להיות ערי מקלט, ולפיכך רוצח בשגגה שנס אליהן אינו משלם ללויים מיסים על מגוריו. מלשון רש"י נראה שהוא זכאי לדור שם בחינם.

ועליהם תתנו וגו'. נוסף על אותן שש ערי המקלט יש לתת ללויים עוד ארבעים ושתים עיר. לשון "ועליהם" רומז שגם ארבעים ושתים העיר קולטות את הרוצח, אך אין זה אלא ייעודן המשני, ואילו ייעודן העיקרי הוא להיות ערי הלויים. ונובע מכאן הבדל כפול בינן לבין שש ערי מקלט העיקריות: רוצח בשגגה הנס אליהן חייב לשלם מיסים על מגוריו, ואין הן קולטות אלא אם כן בא אליהן בכוונה מפורשת להיות נקלט בתוכן. כנגד זה שש ערי המקלט העיקריות קולטות אפילו הוא מצוי בהן רק במקרה, ואפילו אין הוא יודע כלל שהן קולטות.

הרש"ר הירש קובע שערי המקלט אכן נועדו מראש לשמש כערי מקלט - הלויים שנמצאים בה גרים בה ב"שליחות", על מנת לחנך ולאפשר את שיקומם של הרוצחים. לעומת זאת בערי הלויים הרוצחים הם אורחים בבית הלוי עצמו, ועליהם להעלות להם שכר.

ככיוון דומה חילק הרב חיים נבון! חלוקה למדנית בין עיר מקלט לערי הלויים, וטען שעיר המקלט הופכת את הדר בה להיות מוגן בגברא, לעומת ערי הלויים שמגינות רק בתחומן. הדין שממחיש זאת ביותר הוא דין רוצח שיצא בשגגה מן העיר, שבערי מקלט אסור להורגו, ובערי הלויים דמו מותר. גם על פי דבריו רוצח שמגיע לעיר מקלט נידון כמוגן מאליו, מה שאין כן בערי הלויים שם הוא צריך להיות מוגדר באופן אקטיבי כתושב העיר. כמו כן, בערי המקלט, העיר נחשבת כביתו

¹ http://etzion.org.il/vbm/archive/nosim_shonim.html

באופן מוחלט, והיא ערבה לבטחוננו ועל כן הוא אינו צריך לשלם, מה שאין כן בערי הלויים שם הוא אורח.

הוא עצמו מעלה נפקא מינה נוספת שקשורה לאותו העקרון:

יתכן שישנו הבדל נוסף בין שני סוגי הערים. "אור החיים" בפירושו לפרשת ערי מקלט כותב: "...וסובר אני שבן לוי נדחה מפני ישראל הגולה, אם רבו הרצחנים והוצרכו לשש עירות - ידחו הלויים מהם" (במדבר לה, ו). מדבריו משתמע שדין זה שייך דווקא בשש הערים, אך בארבעים ושתיים הערים קודמים בני לוי לרוצחים. וכך כותב במפורש בעל ה"הפלאה" בפירושו לתורה ("פנים יפות", פרשת מסעי, ד"ה את שלש הערים).

דומה שמאליו מובן כיצד הברדל זה מתיישב עם החילוק שהצענו בין שני סוגי הערים: שש הערים הריהן במהותן מקום מקלט, ועל כן הרוצחים קודמים בהן ללויים. ארבעים ושתיים הערים אינן תחום מקלט במהותן, אלא רק מעניקות לתושביהן זהות אישית המגינה עליהם; וממילא שמדובר בערים רגילות, שתושביהן המיועדים הם הלויים ולא הרוצחים, ולא הרשונים העדיפות.

נפקא מינה נוספת בכיוון זה מצאנו בשיירי הקורבן (מכות ב, ז) שטוען כי דין 'עביד ליה מידי דתהוי ליה חיותא', המחייב לספק לרוצח בעיר המקלט את המרכיבים שהיו בחייו קודם שגלה, נוהג רק בששת ערי המקלט ולא בערי לויים. אך למרות ההגדרות הללו, עדיין עלינו להבין מהו השורש שמבחינן בין סוגי הערים והוא שגורר אחריו את השוני הזה.

הקשר המהותי בין ערי הלוויה לערי המקלט

כפי שראינו, בהחלט קיים שוני הלכתי בין שתי מערכות הערים, וברור שששת ערי המקלט הן בעלות מעמד מרכזי יותר וכוחן גדול יותר ביחס לקליטת הרוצח. השאלה העולה היא מדוע התורה יצרה את שתי המערכות הללו? כלפי מה כל אחת עומדת? בשביל לענות על שאלה זו נראה שיש להבין מה הקשר בין ערי מקלט לערי הלויים - מדוע הם נבחרו לתפקיד זה? כפי שנראה, בתשובה לשאלה זו ניתן ללכת במספר כיוונים הקשורים זה בזה ומשלימים זה את זה.

כיוון ראשון שניתן ללכת בו הוא שערי הלויים הן ערים לאומיות, ויתכן שבתור שכאלה הן מתפקדות כמקלט לרוצחים להם דואגת החברה.

מזבח ועיר מקלט

כיוון שני שניתן ללכת בו הוא שללויים, מורי ההוראה ומלמדי התורה, היה תפקיד חינוכי לקבל ולתקן את הרוצח בשגגה שפשע וגלה לעירם.²

כיוון שלישי להסבר עניין זה הוא הקשר שיש בין מחנה לוייה לערי הלויים. המכילתא דרבי ישמעאל (פרשתא דנזיקין ד) לומדת שמחנה לוייה היה קולט בהקבלה לעיר הלויים:

ושמתי לך מקום. אבל לא שמענו להיכן, הרי אתה דן, נאמר מנוס לשעה, ונאמר מנוס לדורות, מה מנוס האמור לדורות, ערי הלויים קולטות, אף מנוס האמור לשעה, מחנות הלויים קולטות.

כך לומד גם הבבלי במכות (יב, ב):

ושמתי לך מקום וגו', ושמתי לך - בחייך, מקום - ממקומך, אשר ינוס שמה - מלמד שהיו ישראל מגלין במדבר. להיכן מגלין? למחנה לוייה.

אמנם בקריאה ראשונה נראה כי גם במדבר דאגו ישראל לעשות דוגמת ערי המקלט העתידיות, ולשם כך נבחרו ערי הלויים, אך כפי שנרחיב לקמן, נראה שהכיוון הוא הפוך - לא מחנה לוייה נלמד מן הערים, אלא הערים הם תולדה של מחנה לוייה שבמדבר. המחנה שליבו היה המשכן והמזבח שבו היווה את הדגם הראשוני ומקור הכח לכל ערי המקלט העתידיות לקום בארץ ישראל.

מן המפורסמות הוא שיש קשר ברור בין הכהונה והמקדש לשמירת החיים. לגבי כהנים אנו יודעים שכהן שהרג אינו נושא כפיו לברך את ישראל (ברכות לב, א; ושו"ע או"ח קכח). אך לא רק הכהן, גם המקדש "רגיש" לשפיקות דמים. אנו מוצאים כי ספר דברי הימים מנמק את העובדה שדוד לא זכה לבנות את בית המקדש בכך ששפך דמים רבים (דברי הימים א כב, ח-י):

וַיְהִי עָלַי דְּבַר ה' לֵאמֹר דָּם לְרֹב שִׁפְכָתָ וּמִלְחָמוֹת גְּדֹלוֹת עָשִׂיתָ לֹא תִבְנֶה בַּיִת לְשִׁמִּי כִּי דָמִים רַבִּים שִׁפְכָתָ אֶרְצָה לְפָנָי: הִנֵּה בֶן נוֹלָד לָךְ הוּא יְהִי אִישׁ מְנוּחָה וַהֲנַחְתִּי לוֹ מִכָּל אוֹיְבָיו מִסָּבִיב כִּי שְׁלָמָה יְהִי שְׁמוֹ וְשָׁלוֹם וְשָׁקֵט אָתָּן עַל יִשְׂרָאֵל בְּיָמָיו: הוּא יִבְנֶה בַּיִת לְשִׁמִּי וְהוּא יְהִי לִי לְבֵן וְאָנִי לוֹ לְאָב וְהִכִּינוֹתִי כֶּסֶף מִלְכוּתוֹ עַל יִשְׂרָאֵל עַד עוֹלָם:

² בכיוון זה הלך הרב ד"ר אתמר ורהפטיג במאמרו "גלות כחלופה למאסר" - <http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/216-2.htm> ומעין זה גם בספר החינוך (מצווה תח).

הקשר הזה בא לידי ביטוי גם בהלכות שונות. אנו מוצאים שהתורה (דברים כז) הקפידה על הרחקת סממני המוות מן המזבח:

(ה) וּבְנִיתָ שָׁם מִזְבֵּחַ לֵה' - לְקִיף מִזְבַּח אֲבָנִים לֹא תִנִּיף עֲלֵיהֶם בְּרִזָּל:

(ו) אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבַּח ה' - לְהִיף וְהֵעֲלִיתָ עָלָיו עֹלֹת לֵה' - לְקִיף:

במכילתא דרבי ישמעאל (יתרו יא) נימקו את שני הדינים הללו - האיסור להניף ברזל ובניית המזבח מאבנים שלמות, בכך שהם מתנגדים למהות של המזבח הנועד לתת חיים ושלוש לעולם:

כי חרבך הנפת עליה וגו'. מכאן היה רבי שמעון בן אלעזר אומר, המזבח נברא להאריך שנותיו של אדם, והברזל נברא לקצר שנותיו של אדם, אינו רשאי להניף המקצר על המאריך. רבן יוחנן בן זכאי אומר, הרי הוא אומר (דברים כז, ו) אבנים שלמות תבנה, אבנים שמטילות שלום.

בדומה לזה קבעו חז"ל שאין להכנס להכנס לבית הכנסת מצויידים בנשק (סנהדרין פב. וש"ע או"ח קנא).³

נראה שעל בסיס קשר זה נקבע כי המקדש ושלוחותיו קשורים בהצלחת הרוצח בשגגה, ונציג כמה דוגמאות לדבר:

- כאמור לעיל, הלויים מופקדים על ערי המקלט, ואולי על חינוכם של הגולים (ספר החינוך).
- מתנה לווייה היה עיר המקלט במדבר.
- התורה קובעת כי הרוצח ישב בעיר המקלט עד מות הכהן הגדול, דהיינו, שהכהן הגדול מגן בחייו על הרוצחים בשגגה, ובמותו מכפר עליהם.
- המזבח מציל באופנים מסויימים את האוחז בו (כפי שנפרט להלן).

על פי כיוון זה ניתן גם להבין מדוע הגמרא קובעת שערי הלויים לא ניתנו לקבורה (יב, א):

³ ראה בזה גם את שיעורו של הרב רא"ם הכהן בבדי הארון (עמוד 345) על כך שמשגלתה הסנהדרין ובטלה העבודה הפסיקה לדון דיני נפשות - 'רק מכות נותן החיים ניתן ליטול חיים'. ניתן לסמוך את דבריו על המכילתא דרשב"י (כא יד) שדרשה את דין המזבח בפרשיה ביחס לאפשרות של ב"ד לדון דיני נפשות בכלל - 'ומנין שאין ממיתין אלא בפני הבית ת"ל מעם מזבחי תקחנו למות האם יש מזבח אתה ממית ואם לאו אי אתה ממית'.

מזבח ועיר מקלט

אמר ר' אבהו: ערי מקלט לא נתנו לקבורה, דכתיב: ומגרשיהם יהיו לבהמתם ולרכושם ולכל חיייתם, לחיים נתנו ולא לקבורה. מיתבי: שמה - שם תהא דירתו, שם תהא מיתתו, שם תהא קבורתו! רוצח שאני, דגלי ביה רחמנא.

ערי הלויים הם מקום ומקור חיים, מעין מקדש מעט, ואינם מתאימים לקבורת מתים. רק הרוצח בשגגה שנמצא שם לזמן קצוב עד למות הכהן הגדול צריך לשהות שם במיתתו.

הירושלמי (מכות ב, ז) חוקר האם ערי הלויים ניתנו להם בחלוקה, דהיינו שהן שייכות להם כדין נחלה של שאר השבטים, או שניתנו להם רק לדירה ולא לנחלה.⁴ על פי התפיסה שעריהם ניתנו להם לדירה בלבד מוקצנת ההבנה שערי המקלט הם שלוחה מקדשית/מזבחתית, וה' הוא נחלתם, וממילא העיר יכולה להוות כעין אקס-טריטוריה המסוגלת לקלוט רוצחים.

להלן ננסה להראות שהמקדש והמזבח שבתוכו אינם רק מקור כוחם של ארבעים ושתים ערי הלויים, אלא גם של ששת ערי המקלט המרכזיות. לפי הכיוון הזה עיר המקלט מהווה מעין מחנה לוייה לווייני, שהוא אמנם מרוחק מן המקדש אך מהווה מעין שלוחה שלו, מעין מזבח, והוא תלוי בקיומו של המקדש ובכחו.

נעמיק בבירור הקשר הזה מתוך עיון בסוגיית המזבח כעיר מקלט.

מזבח כעיר מקלט

התורה מחברת בין הרוצח למזבח בפרשת משפטים (שמות כא, יב-יד):

מִכָּה אִישׁ וְנִמְת מוֹת יוֹמָת: וְאֲשֶׁר לֹא צָדָה וְהָ-לֵהִים אָנָּה לְיָדוֹ וְשִׁמְתִי לְךָ מְקוֹם אֲשֶׁר יָנוֹס שָׁמָּה: וְכִי יָזַד אִישׁ עַל רֵעֵהוּ לְהַרְגוֹ בְּעֶרְמָה מֵעַם מְזַבְּחֵי תִקְחֶנּוּ לְמוֹת:

מיהו ההורג בעורמה? הרב מדן⁵ מציג שני סוגים של רוצח בערמה - יש מי שיוצר סיטואציה שתמנע מן הנרצח להתגונן, ויש מי שמנסה להפטר מעונשו לאחר מעשה. לפרשתנו מתאים יותר

⁴ הנפקא מינה המרכזית היא שאם כך לא יוכלו לומר וידוי מעשרות, שנאמר בו 'האדמה אשר נתת לי'
⁵ <http://www.etzion.org.il/sites/default/files/18-76h-mishpatim.doc>

הסוג השני, שהרי הסדר בפרשיה הוא - מזיד, שוגג, עורמה, והדעת נותנת שזהו מקרה ממצע - רוצח במזיד שבעורמה מנסה לומר שהיה שוגג.⁶

הפרשנים ניסו לבאר את הקשר בין המזבח לרוצח בדרכים שונות ועקיפות.⁷ לעומתם היו חוקרים⁸ שהסיקו מכך שהמזבח הוזכר רק בשמות שאין קשר בין ערי המקלט למזבח. כך סבר למעשה גם הרב חיים נבון שהתבסס על דברי אביי שנביא לקמן, שהמזבח מציל רק כהן שעובד עליו ולא אדם אחר, וממילא הוא טען שהמזבח עצמו אינו מהווה מקלט אלא רק עבודת המקדש:

נראה ברור, שהמזבח אינו מקום מפלט והגנה כשלעצמו. הוא רק מגדיר את העובדים עליו כעוסקים במלאכת שמיים, שמשום כך הם מוגנים ואסור לגואל הדם להורגם.

כך גם משמע בדרשת המכילתא דרבי ישמעאל (משפטים מסכתא דנזיקין פרשה ד) שמבינה שהפסוק הדין בלקיחת רוצח במזיד מן המזבח מדבר על כהן בשעת עבודתו:

'מעם מזבחי תקחנו למות' - מגיד שמבטלים העבודה מידו, ויוצא ליהרג. 'מעם מזבחי תקחנו למות' - בא הכתוב ללמדך על רציחה שתדחה את העבודה. שהיה בדין, ומה אם שבת שעבודה דוחתה, אין רציחה דוחתה, עבודה שהיא דוחה את השבת, אינו דין שלא תהא רציחה דוחתה? תלמוד לומר: 'מעם מזבחי תקחנו למות', בא הכתוב ללמד, על רציחה שתדחה את העבודה... 'מעם מזבחי תקחנו למות' - למות ולא לדון ולא ללקות ולא לגלות.⁹

אך כאמור, נראה הגיוני יותר שיש קשר עצמי בין המזבח והמקדש להצלת חיים, יש משהו ב'מקום' המזבח שגורם להצלה. הרב מדין מעלה את הסברה שהמזבח כבר רמוז בשפרשיה

⁶ הרב מדין מראה במאמרו איך התקיימו ביואב שתי צורות העורמה, גם במעשי הרצח עצמם של אבנר ועמשא, וגם בהצטדקות שלו לאחר המעשים הללו.

מעין דבריו אנו מוצאים במדרש תנחומא מסעי סי' ט (בובר עמ' 166):

'ונס שמה רוצח מכה נפש בשגגה' (במדבר לה, יא) - ולא בזדון, אם ילך אדם ויהרוג בזדון, ויאמר: "בשגגה הרגתי", ויהא בורח לערי מקלט, אמר הקב"ה אפי' נכנס ובורח למזבחי - הרגו אותו, שנאמר: 'וכי יזיד איש וגו' מעם מזבחי תקחנו' וגו' (שמות כא, יד).

⁷ המשך חכמה (שמות כא יד), בהסבר מעט פלאי, שבכהנים עלול הרצח להיות מצוי, מפני שגרושה אסורה עליהם, ולכן אם יחפצו באישה יהרגו את בעלה. הרש"ר הירש (שם) דרש זאת ביחס לחוסר היכולת של ב"ד להתפשר בדיני נפשות, שהרי המשפט כמו המזבח הוא לאלוקים, ואין לתת עליו חנינה.

⁸ ראה באנציקלופדיה המקראית כרך ו, ערך 'ערי מקלט', עמ' 385.

⁹ הרלב"ג (שמות כא, יד; ברנר-כהן עמ' 26) מבאר שכך עולה מלשון הכתוב: 'מעם מזבחי' - מי שהוא עם המזבח, והיינו כהן עובד.

מזבח ועיר מקלט

בשמות (כא) בפסוק 'ושמתי לך מקום' המקביל לפסוק 'מעם מזבחי תקחנו למות' שנאמר ברוצח במזיד. הביטוי 'מקום' במקרא ובפרשנותם של חז"ל מתייחס למקום המקדש והמזבח:

- "אל מקום המזבח אשר עשה שם בראשנה, ויקרא שם אברם בשם ה'" (בראשית יג, ד).
- "ביום השלישי, וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחק" (בראשית כב, ד).
- "ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש, ויקח מאבני המקום וישם מראשתיו וישכב במקום ההוא" (בראשית כח, יא).

אנו רואים אם כן, שה"מקום" הוא המזבח, או מקום אחר מעין המזבח, המיועד לעבודת ה'. כפי שציינו לעיל, חז"ל כבר עמדו על הניגוד החרף שבין המזבח והמקדש ובין שפיכות דמים, לכן "המקום", "מקומו" של הקב"ה, מציל אמנם את השוגג ונותן לו חיים, אך לא את המזיד (תנחומא מסעי ט, בובר עמ' 166):

אם ילך אדם ויהרוג בזדון, ויאמר: "בשגגה הרגתי", ויהא בורח לערי מקלט, אמר הקב"ה אפי' נכנס ובורח למזבחי - הרגו אותו, שנאמר: 'וכי יזיד איש וגו' מעם מזבחי תקחנו'.

בנוסף לכך אנו מוצאים כי המדרש בדברים רבה (ואתחנן ד"ה לנוס) קושר בין חורבן הבית ובין ביטול ערי מקלט:

אמרו ישראל, רבי משה, ערי מקלט אינן בטלים לעולם, אמ' להם לאו, אלא סוף בית המקדש עתיד ליחרב וערי מקלט בטלות, אמ' ליה ישראל והיאך אנו עושין, מיד אנו מתים, אמ' להם לאו, אלא התורה לפניכם שהיא מצלת יותר מערי מקלט שערי מקלט אינן קולטות אלא לשוגגין והתורה פונה את השוגגין ואת המזידין, ומה כתי' שם וזאת התורה אשר שם משה (דברים ד, מד), מהו וזאת, עשאה מוסף על ערי מקלט, מה ערי מקלט מצילות מן המיתה אף התורה כן...

מדוע המדרש סובר שחורבן הבית ישפיע על הקליטה בערי המקלט? נראה ברור שביהמ"ק הוא מקור כחם של ערי המקלט, ובזמן שבית המקדש חרב, ערי המקלט מאבדים את השליחותיהן שלהם, ואין בהם עוד כח לקלוט.

המזבח והערים - מחלוקת הבבלי והירושלמי

עד כה נקטנו בפשטות שלמזבח יש כח לקלוט את הרוצח בשגגה, אך דין זה מצוי למעשה במחלוקת התלמודים. בירושלמי (מכות ב, ו) מביא רבי יוחנן שלושה דברים שבני בבל נקטו בהם כרב, והוא חלוק עליהם, אחד מהם הוא קליטת המזבח:

רבי יוחנן שלח לרבנן דתמן: תרתין מילין אתון אמרין בשם רב ולית אינון כן... ואתון אמרין בשם רב: סבור היה יואב שקרנות המזבח קולטות, ואינו קולט אלא גגו, של שילו קולט, ושל בית העולמים אינו קולט. ואני אומר: לא מזבח קולט ולא גגו קולט ולא של שילו קולט ולא של בית העולמים קולט, אין לך קולט אלא שש ערי מקלט בלבד.

כפי שדייקנו לעיל, יתכן מאד להבין בדברי רבי יוחנן שהוא חלוק גם על קליטת ארבעים ושתיים ערי הלויים.

בבבלי (מכות יב, א) מופיעה רק דעת רב הסובר שהמזבח קולט, אך רב עצמו ואביו אחריו מסייגים את הדין כך שהוא קולט באופן מאד מוגבל:

נגמר דינו וכו'. אמר רב יהודה אמר רב: שתי טעיות טעה יואב באותה שעה, דכתיב: וינס יואב אל אהל ה' ויחזק בקרנות המזבח, טעה - שאינו קולט אלא גגו, והוא תפס בקרנותיו; טעה - שאינו קולט אלא מזבח בית עולמים, והוא תפס מזבח של שילה.

אביי אומר: בהא נמי מיטעא טעה, טעה - שאינו קולט אלא כהן ועבודה בידו, והוא זר היה.

ננסה לעמוד על יסוד מחלוקתם של רב ורבי יוחנן. נתחיל מדעת ר' יוחנן, שעליו לכאורה קשה מאד - מה יעשה עם הפסוקים שמהם משמע בפשטות שרוצח בשגגה, בניגוד לרוצח בעורמה, נקלט במזבח?

שאלה נוספת שואל הירושלמי עצמו (שם) - 'ואיפשר יואב דכתיב ביה: "תחכמוני ראש השלישי" היה טועה בדבר זה?' - אם זהו דין מובהק כל כך, איך יואב טעה בכך?¹⁰

נראה לנו שר' יוחנן מודה שאכן במדבר המזבח היה קולט, ולא רק המזבח אלא מחנה לוייה כולו מכח המזבח היה מקום של קליטה. אמנם הכניסה לארץ שינתה את התמונה. כפי שרבי יוחנן

¹⁰ ראה שם תשובת הירושלמי שיואב רצה שממונו יעבור ליורשיו.

מזבח ועיר מקלט

עצמו אומר "ולא של שילו קולט ולא של בית העולמים קולט" - אך במדבר כן היה קולט. כאשר נכנסו לארץ בלתי אפשרי היה ליצור עיר מקלט רק במקום המקדש, והחשיבה הפכה להיות מערכתית-לאומית. העם באופן ממלכתי דואג להצלת/הענשת הרוצחים בשגגה (ולכן המזבח נעדר מספרי במדבר ודברים). החשיבה הפכה להיות פרקטית - פריסה של ערי מקלט באופן שיהלום את הצרכים, סימון והכנת הדרכים וכדומה. מעתה לא שייך עוד לקשור דווקא את המזבח למקלט.

יתכן גם שעל פי שיטת רבי יוחנן בפועל העניין לא היה ברור וחד משמעי לפחות עד ימי דוד, כפי שניתן לראות מכך שיואב נמלט אל המזבח. יתר על כן, יכול להיות שנוצרה מגמה הפוכה מזו שהיתה במדבר שלפיה דווקא הניגוד החרף שבין שפיכות דמים למקדש מביא להרחקת הרוצח מן המקדש, מתוך הבנה שהרוצחים פוגעים בקדושתו. בספרי במדבר (קסא) אנו מוצאים תפיסה זו, שמקורה "ולא תטמא את הארץ אשר אתם יושבים בה אשר אני שכן בתוכה כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל" אך היא ממקדת את הפגיעה בבית המקדש ומנמקת בכך את חורבנו:

ולא תטמא את הארץ אשר אתם יושבים בה, מגיד הכתוב ששפיכת דמים מטמא הארץ ומסלקת את השכינה ומפני שפיכות דמים חרב בית המקדש.

מעשה בשני כהנים שהיו שוין ורצין ועולין בכבש וקדם אחד מהם לחבירו בתוך ארבע אמות נטל סכין ותקעה לו בלבו בא, רבי צדוק ועמד על מעלות האולם ואמר שמעוני אחינו בית ישראל הרי הוא אומר כי ימצא חלל באדמה וגו' בואו ונמדוד על מי ראוי להביא את העגלה על ההיכל או על העזרות, געו כל ישראל בבכייה, ואח"כ בא אביו של תינוק [ומצאו מפרפר] אמר להם אחינו הריני כפרתכם עדיין בני מפרפר וסכין לא נטמאת, ללמדך שטומאת סכינים חביבה להם יותר משפיכות דמים... מיכן אמרו בעון שפיכת דמים שכינה מסתלקת ומקדש מטמא.

במקביל לתהליך זה של הרחקת המזבח מקליטת הרוצחים בעת הכניסה לארץ, רבי יוחנן סבר (מכות י, א) שהמוקד עובר מן המקדש אל התורה - שהרי הוא בעל המימרא שתורה קולטת כערי המקלט¹¹:

א"ר יוחנן: הרב שגלה - מגלין ישיבתו עמו.

¹¹ דרשה זו מובאת גם במדרש דברים רבה (ואתחנן ד"ה לנוס) ביחס לקליטת הרוצח לאחר החורבן.

איני? והא א"ר יוחנן: מנין לדברי תורה שהן קולטין? שנאמר: את בצר במדבר וגו',
[וכתיב בתריה: וזאת התורה!]

לא קשיא: הא בעידנא דעסיק בה, הא בעידנא דלא עסיק בה.

הדבקות בתורת חיים שומרת על האדם, והיא מהווה מקור חיים מעין עבודת הכהן בבית
המקדש.¹²

אביי שהגביל את קליטת המזבח רק לכהן שעבודתו בידו, על אף שדעתו מופיעה דווקא בבבלי,
הוא קרוב יותר מבחינה מסויימת לדברי רבי יוחנן, והוא סבור שאכן המזבח הופקע מלהוות עיר
מקלט. לגבי דיודו נכונה ההגדרה של הרב נבון שהבאנו לעיל שהעבודה היא שמצילה ולא המזבח.

מה אם כן סבר רב? מה מקומו של המזבח כמקלט לאחר הכניסה לארץ?

נראה שלדעתו אמנם נוצר שוני בין המדבר למקדש, אך אי אפשר להפקיע את קליטתו של המזבח
לחלוטין. בסופו של דבר, היסוד של החיים שמעניק המזבח קיים גם בארץ. אמנם מבחינה
פרקטית אין לכך הרבה משמעות, שכן לא ניתן לקיים חיים על המזבח עצמו¹³, אך בכל אופן יש
איסור לשפוך שם דמים.

נראה שיש בעמדת רב נקודה מרחיקת לכת עוד יותר. נראה שלדעתו הקריאה הנכונה בפסוק
אוסרת גם על הריגת הרוצח במזיד על גבי המזבח - "מעם מזבחי תקחנו למות" - מעין הלקיחה
של הרוצח במזיד מעיר המקלט¹⁴, אלא שיואב טעה באופן תפיסתו במזבח כאמור בגמרא, ולכן
ניתן היה להורגו שם.

אנו אכן מוצאים שגם הרשב"א (שו"ת א, תקכד) העלה את האפשרות שרוצח במזיד נקלט במזבח.
הרשב"א שואל מדוע לא אמר רב שיואב טעה בשלוש, שסבר שהמזבח קולט מזיד והוא אינו
קולט אלא שוגגים? ואנו נוסיף ונקשה, הרי זה מבואר בפסוקים ולא יתכן שיואב טעה בכך.¹⁵

¹² את המעבר בין המקדש לתורה ניתן לראות באותה הסוגיה, גם בדברי ריב"ל:
וא"ר יהושע בן לוי, מאי דכתיב: שיר המעלות לדוד שמחתי באומרים לי בית ה' נלך? אמר דוד לפני הקדוש ברוך
הוא: רבש"ע, שמעתי בני אדם שהיו אומרים מתי ימות זקן זה ויבא שלמה בנו ויבנה בית הבחירה ונעלה לרגל,
ושמחתי; אמר לו הקדוש ברוך הוא: כי טוב יום בחצריך מאלף, טוב לי יום אחד שאתה עוסק בתורה לפני, מאלף
עולות שעתידי שלמה בנך להקריב לפני על גבי המזבח.
¹³ יתכן שבמקור המזבח הקרין על כל סביבתו והפך את העיר כולה למקלט - מעין מחנה לוייה במדבר.
¹⁴ ראה עמדת ר' יוסי ברבי יהודה (מכות ב,ו), שסובר שעיר מקלט קולטת בתחילה גם את הרוצח במזיד.
¹⁵ ראה מה שהבאנו מהירושלמי לעיל בתשובה לכך, וראה ברמב"ם (הלכות רוצח ה,יד) שאכן סבר שיואב לא נענש
כרוצח אלא כמורד במלכות.

מזבח ועיר מקלט

הרשב"א (שם) מסיק כדברינו, שגם את הרוצח במזיד לא ניתן להרוג על המזבח, אלא צריך לדונו בב"ד בעדים והתראה (אא"כ הורגים אותו כשלמה מדין המלך), ממש כדין רוצח במזיד בעיר מקלט.

עדיין יש לשאול, איך המזבח קולט רוצח במזיד? מדוע עיר מקלט אינה קולטת אותו?

אם נכונים דברינו לעיל, נוכל לענות על שאלה זו באמצעות ניסוח חד יותר של עמדת רב. נראה כי לדעתו המזבח אינו "קולט" את הרוצח כעיר מקלט, אלא שיש איסור לשפוך דמים על המזבח. זה אינו דין ברוצח ובזהותו, אם היה מזיד או שוגג, אלא במי שרוצה לשפוך דם במקום המזבח. המזבח הוא מקום קדוש, מקור חיים, ולא ניתן להרוג בו. גם מחנה לוייה שהושפע ממנו, וכן ההתגלגלות שלו בערי הלויים אוסרים את הריגת הרוצח.

עולה כי יש הבדל בין המזבח וערי הלויים ובין ערי המקלט גם לדעת רב. בניגוד לתקופת המדבר, בערי המקלט קיבלה ההצלה צורה חדשה שמקור כוחה באחריות החברה על הרוצח בשוגג (ולא מזיד). ההגנה אינה עוד רק איסור לגואל הדם כפי שהיה במזבח, אלא הגנה אקטיבית של התורה והחברה, המצילה את הרוצח גם בלי שהוא יפעל דבר. לכן ערי מקלט קולטות מאליהן. לעומת זאת לערי הלויים עדיין צריך להתייחס בתדר של "מקדש מעט", מקום בו אסור לשפוך דמים, כדי שהן יצילו את הרוצח ויאסרו את הריגתו. אם אין הרוצח מתייחס אליהן באופן כזה ומודע להיותן מקום מקודש, אין בהן כח עצמי לשמור עליו - ולכן הן קולטות רק לדעת. אכן אנו מוצאים שהצפנת פענח (תרומות א, א) סובר כי גם מחנה לוייה קלט במדבר רק למי שבא לשם מדעת להקלט!

העולה מדברינו הוא שלכל הדעות הכניסה לארץ שינתה את אופי ההצלה של הרוצחים בערי המקלט. בניגוד למצב במדבר, ששת ערי המקלט אינן קולטות עוד מכח קדושת המזבח אלא מכח האחריות של החברה להגן על הרוצח בשגגה. אלא שבעוד ר' יוחנן סובר שכל כח ההצלה הופקע מן המקדש ועבר לערי המקלט, על פי שיטת רב, המזבח עצמו וערי הלויים המושפעות ממנו לא איבדו את כחן, והן מגינות על הרוצח בדומה לאופן בו הגנו במדבר. אופי ההצלה השונה בין ערי המקלט לערי הלויים בא לידי ביטוי בדינים המבחינים ביניהם. דינים אלו יחד עם הדינים הנוספים שציינו לעיל הקושרים בין דיני שפיכות דמים לדיני הכהונה והמקדש, משמרים את הרעיון כי המזבח משפיע חיים לישראל ומגן עליהם.

סיכום

כאמור, מצאנו שישנו קשר אדוק בין המקדש ובין דיני הרוצח, ובמיוחד הרוצח בשגגה. במקביל ראינו שחז"ל קשרו בין ערי המקלט למקדש ולמזבח שבליבו כמקור של חיים, תפיסה שיש לה גם השלכות הלכתיות. על פי דברינו, התלמודים נחלקו בשאלת המעבר בין המדבר לארץ, והשפעות של מעבר זה על תפיסת ההצלה של הרוצח - האם המקדש ממשיך להיות את העוגן עליו הוא נשען בשביל להנצל, או שהחברה מחליפה את המזבח המרוחק ולוקחת תחת חסותה את הגנת הרוצח.